

О. Є. Музичко

**Ф. І. ЛЕОНТОВИЧ — ПРЕДСТАВНИК КОНСЕРВАТИВНОЇ
ПРОФЕСУРИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.**

(до проблеми відносин інтелігенції і влади)

Одним з плідних підходів до дослідження багатоаспектної проблеми “інтелігенція і влада” є історичний. Він дозволяє виявити витоки сучасного стану взаємовідносин між інтелігенцією та владою, намітити шляхи розв’язання суперечливих питань, що існують у цих взаємовідносинах. Світоглядні орієнтири, якими керувалась інтелігенція на певних історичних етапах у виробленні свого ставлення до влади є актуальною темою для дискусій.

Центральне місце у формуванні інтелігенції на території України у складі Російської імперії займає ХІХ ст. У цей час стосунки між інтелігенцією та владою відзначались напруженістю, що була викликана з одного боку підозрою владних структур до інтелектуальної еліти, як до людей потенційно “неблагонадійних”, з іншого — підозрою інтелігенції до влади, як до уособлення караючої сили. Саме в цей час формується погляд, згідно з яким справжній інтелігент повинен стояти в опозиції до влади, відстоювати ліберальні, демократичні погляди. Відповідно непопулярним був консервативний підхід. Проте в умовах нерозвинутості громадянського суспільства в Росії поняття лібералізму та демократизму часто підмінювались радикалізмом [1, с. 417]. Радянська історіографія успадкувала негативістську лінію у ставленні до консервативної інтелігенції. У визначенні її суспільно-політичної позиції панували розмиті дефініції на кшталт “реакційності” тощо. Консервативна інтелігенція всіляко карталася за небажання кинути виклик владі заради “народу”. Лише останнім часом біографії представників консервативної думки привертають все більшу увагу.

Зазначена ситуація, як в дзеркалі, відобразилась в долі одного з соціальних компонентів інтелігенції — професури. Формування інтелектуальної еліти суспільства відбувалось, передусім, в університетських центрах під безпосереднім впливом професорів. Належачи до інтелектуальної еліти, професори мали достатньо великі можливості для її продукування. Модель стосунків кожного з представників про-

фесорської корпорації зі студентством великою мірою залежала від їх позиції щодо надзвичайно актуального в очах молоді питання про ставлення до існуючої влади. Великою мірою позиція професорів була зумовлена вибором одного із світоглядних орієнтирів — ліберального, консервативного, радикального. Обставини університетського життя надавали цим поняттям своєрідних рис. Тому у кожній конкретній ситуації поняття “радикал”, “консерватор” та “ліберал” стосовно позиції професора потребують перевірки.

В цій статті проведено аналіз суспільно-політичних поглядів та діяльності одного з представників консервативної професури другої половини XIX ст., історика права, професора одеського Новоросійського університету протягом 1865–1892 років Федора Івановича Леонтовича (1833–1911). Аналіз явища “професорського консерватизму” на конкретному прикладі дозволить дати об’єктивнішу оцінку історичній ролі консервативної інтелігенції у контексті історичного виміру проблеми “інтелігенція і влада”.

Уроженець Чернігівщини, випускник Київського університету, Ф. Леонтович був одним із засновників школи істориків західно-руського права. На відміну від його наукової праці, про його суспільно-політичні погляди практично нічого невідомо. Обставини його університетської діяльності дозволили деяким з його сучасників [2, с. 36-37], а услід за ними й подальшим дослідникам зарахувати його до консервативної, “правої”, професури [3, с. 259]. Напевне, саме тому багатолітня діяльність Ф. Леонтовича на високих адміністративних посадах в Новоросійському університеті (зокрема ректорській) не користувалась належною увагою радянських дослідників. Він не був включений до “пантеону” ушлюблених професорів університету, оскільки передумовою для цього була “прогресивність” поглядів. До того ж, адміністратор вважався “прислужником” влади.

Проте реконструкція діяльності професора вказує на те, що ситуація була складнішою. Посилення поліцейського характеру державного управління у 1870-х роках супроводжувалося поступовим запровадженням нового університетського статуту, що ліквідував ліберальні положення Статуту 1863 року. Новий статут було спрямовано проти студентів та професорів, які не могли в силу своїх поглядів прийняти нові правила. Підготовка нового статуту підсилила розкол серед професорів. Частина з них вважала, що прими-

рення суспільства не є достатнім приводом для знищення університетської автономії. Інші, на чолі з адміністрацією університетів, були готові допомагати владі, вважаючи, що автономія статуту 1863 року не виправдала себе. Відстоювання власної позиції вело до створення професорських груп, оскільки всі рішення приймалися колективно у раді університету [4].

Ф. Леонтович, посідаючи найважливіші адміністративні посади в університеті, неминуче ставив себе під вогонь критики з боку певних кіл. Природно, що він, як представник адміністрації, людина близька до владної еліти, не міг не перейнятися охоронними мотивами. Особливо показовим для характеристики діяльності ректора є випадок із запрошенням І. Сеченова у 1870 році. Попечитель одеської учбової округи надіслав ректору таємного листа з міністерства освіти з негативною оцінкою суспільно-політичних поглядів І. Сеченова. У відповіді Ф. Леонтович слушно зазначав, що “за відгуками спеціалістів І. Сеченов належить до числа осіб, які добре відомі у науці. З цієї точки зору викладацька діяльність І. Сеченова, безсумнівно, була би корисною для Новоросійського університету”. Навіть не заперечуючи спірних поглядів вченого, ректор намагався довести, що “у нас немає ґрунту для тих сторонніх, чужих університетові та науці впливів, яким піддається молодь у столицях, і тому вплив однієї особи, не зустрічаючи підтримки в загальному настрої, обмежиться тільки тим боком, який не може порушити загального пануючого напрямку” [5, с. 76-80].

Для виявлення сутності протиріч у середині професорського складу Новоросійського університету важливо проаналізувати ставлення Ф. Леонтовича до студентського питання. Ставлення до молоді було своєрідною декларацією бачення майбутнього суспільного життя. За визнанням одного з тодішніх чиновників: “Характер політичного напрямку партій серед професорів не має вирішального значення у справі визначення відносин між самими професорами, однак, має доволі велике значення при встановленні їх стосунків зі студентами” [6, с. 17].

Під час свого ректорства та проректорства Ф. Леонтович присвятив багато уваги студентським справам. Відність він небезпідставно вважав причиною прагнення студентів до самовільних дій, таких як організація допоміжних кас, кухонь тощо. Для підтримки

бідних студентів у 1870 році в університеті було засновано “Опікунство для незаможних студентів”. У контексті цих дій слід розглядати й екстравагантну пропозицію Ф. Леонтовича 1870 року заборонити студентам одружуватися. Одним з мотивів цієї пропозиції він називав “моральну відповідальність університету за мольдь перед батьками та суспільством, адже вони очікують, що університет поверне їм молодих людей повними сил для боротьби з життям, а не людей зломлених невдачами, бідністю та сімейним життям” [7, с. 394]. Більш традиційним заходом було залучення студентів до навчання, підсилення їх інтересу до науки на противагу політичним зацікавленням. У своїй доповідній декан юридичного факультету Ф. Леонтович у черговий раз зазначив, що успіх у реалізації цієї стратегії залежить від обсягу її фінансування, зокрема, виділення коштів на друкування кращих студентських праць, що “посприяє розвою авторського самолюбства”, премії, обладнання юридичних кабінетів з факультетською бібліотекою для покращення рівня практичних зайнять [8, с. 34-36].

Складне випробування пройшов ректор під час знаменитої “Богішичевої історії” 1871 року. Конфлікт студентів з професором історії слов’янських законодавств, відомим вченим Б. Богішичем не мав політичних мотивів. Попри це, Ф. Леонтович доклав зусиль до винесення покарань студентам, які порушували усталені норми поведінки [9, с. 265-275]. Але провину він розглядав, скоріше, як помилку молодості, а не карний злочин. Тому навіть лідера студентів А. Желябова ректор збирався незабаром повернути до університету. Більш складний і гострий конфлікт виник у 1881 році під час перебування Ф. Леонтовича на проректорській посаді. Вже на початку 1881 року було розкрито справу цілої війни, цього разу між студентами. Проректор попередив, що наявність розбрату серед студентів загрожує поглибленням університетської кризи і запропонував удатися до рішучих дій. Але тодішній ректор М. Головінський побачив у боротьбі студентів між собою “тільки неясні прагнення молоді” [10, с. 116-117]. Незабаром, вже під час ректорства консерватора С. Ярошенка, тодішній декан юридичного факультету І. Патлаєвський розкритикував працю учня політеконома О. Посникова за її публіцистично-соціалістичне забарвлення. Серйозні студентські хвилювання початку 1882 р. у черговий раз

довели тісний зв'язок між стосунками у професорському середовищі та студентським питанням. О. Посников миттєво розповсюдив справу “невинно покараного студента” серед студентів, частина з яких на диво організовано влаштувала обструкцію І. Патлаєвському, а згодом зажадала відставки С. Ярошенка. Ф. Леонтович, і як проректор, і як особистий друг професорів С. Ярошенка та І. Патлаєвського був одним з тих професорів, які виступали за покарання винних студентів [10, с. 251-267]. За складних умов ректорства С. Ярошенка, Ф. Леонтович не без пафосу зазначав, що “бути соратником Ярошенко я вважаю для себе справою честі, адже по своїй прямоті і чесності, енергії і такту, невіддільній відданості інтересам університету і глибоким знанням його потреб він найбільше відповідає усім умовам для зайняття ректорської посади” [11, с. 11].

Бездумне прийняття будь-яких пропозицій влади не входило у плани консерваторів. Ф. Леонтович взяв участь у петербурзькій комісії, що розробляла університетський Статут 1884 року. Він належав до професорів, які заперечили намагання уряду встановити повний контроль над університетським життям і першочерговим завданням вважали збільшення фінансування вищих закладів освіти [4, с. 45,63]. Вагання уряду викликали у нього розчарування: “Ми займаємося у комісії власне товченням води у ступі. Нічого нового не виходить, все залишається по старому” [12, с. 2]. В одному з листів 1879 року він писав: “Бачу, що зусилля, які робили представники університетів у петербурзькій комісії для захисту академічної автономії пройшли без сліду”. Водночас він був серед професорів, які не були проти правил, що підсилювали контроль за студентами. Тому найбільше обурення викликав у нього не факт встановлення інспекції, а відділення іспитів від університетів, адже це “знищить функцію навчання молоді” [13, с. 2].

Публіцистичні праці Ф. Леонтовича більш повно характеризують мотиви його вчинків та особливості суспільно-політичних поглядів. В статті, присвяченій аналізу “єврейського питання”, професор зайняв досить критичну позицію стосовно системи російського законодавства щодо євреїв. На його думку, закони, з одного боку, піклуються про емансипацію євреїв, але з іншого — усіляко обмежують їх права. Причиною цього він вважав те, що закони не спираються на загальну основу — ідею прав особи. Тому слід надати

закону рис охоронця суспільних інтересів. Ідея правового порядку повинна замінити національну та станову. Однак, зміни повинні відбуватися поступово, століттями, в межах закону, що охороняє суспільні інтереси. Головним заходом повинна стати освіта єврейської та християнської народної маси, що здійснювалася б державою. Цей захід “може не тільки дати засоби і можливості піднятися нашому простолюду на один культурний рівень з організованим єврейським середовищем, але й викликати в останнього можливість мирних, солідарних стосунків із місцевим населенням” [14, с. 63]. Таким чином, професор пропонував типово консервативно-ліберальний шлях вирішення протиріч.

В праці, присвяченій селянському питанню, Ф. Леонтович задекларував ідеї, що також спиралися на консервативно-ліберальний світогляд. На його думку, держава повинна всіляко піклуватися про матеріальний та моральний стан сільського люду. Це поступово покращить становище селянства, що вже не буде постійно перебувати під загрозою голоду [15]. В іншій праці Ф. Леонтович висловився проти думки про відсталість народної маси і потребу в її просвіті представниками інтелігенції. За його переконанням, інтелігенція в Росії не є розвинутою, а її погляд на масу як на некультурну та пасивну бере початок ще з часів кріпосного ладу, коли на селян дивилися як на щось нижче. Навпаки, в народі збереглися звичаї, яким ще слід повчитися інтелігенції. Тільки після такої самоосвіти вона “зможе дати суспільству справжні “керівні” принципи, на основі яких можна буде радикально вилікувати виразки нашого суспільного побуту” [16].

Приклад Ф. Леонтовича доводить, що професори-консерватори вважали за своє покликання оберігати студентів від політики. Справою студентів вони вважали виключно навчання. Усі свої дії “консерватори” прагнули співставляти з положеннями діючого закону, поважаючи його оберігача — державну владу. Спокій “храму науки” був для консерваторів значно дорожчим, ніж ідея університетського автономізму. Ліберали, що переважно були носіями популярних на той час серед певної частини суспільства поглядів (матеріалізму, атеїзму тощо), до традиційних цінностей ставилися більш критично. Понад усе вони ставили індивідуальну свободу. Це зближувало лібералів із студентством і віддаляло від держав-

ної влади. На противагу поглядам “консерваторів”, ліберали вважали студентство самостійним суб’єктом дій, визнавали за ним право декларувати свої потреби, навіть у формах відкритого протесту. На думку лібералів, викладачі повинні були йти за прагненнями молоді. Ця ідея, що базувалася на вченні М. Михайловського, разом з досить абстрактною ідеєю “незалежності молоді та поваги до неї”, була для них абсолют. В своїх діях щодо колег-консерваторів та до представників влади ліберали часто виступали у ролі радикалів.

Отже, суспільно-політична позиція Ф. Леонтовича та інших консервативних професорів не ставила їх в різку опозицію до влади, і разом з тим надавала можливість вести діяльність, спрямовану на вирішення важливих матеріальних та навчальних проблем, довгий час залишатися на викладацькій посаді. Неупереджений погляд дозволяє твердити, що саме завдяки консервативним професорам університети змогли відносно стабільно існувати в складних суспільно-політичних умовах Російської імперії, виховавши декілька поколінь інтелігенції. У цьому плані не можна визнати справедливою думку про те, що інтелігент повинен обов’язково перебувати в опозиції до влади. Історичний досвід вказує, що інтелігенція повинна йти перш за все конструктивним шляхом, забезпечуючи неперервний інтелектуальний розвиток суспільства. Сьогодні, безумовно, велика роль в цьому процесі належить сучасній професурі українських університетів. Саме вона може виховати покоління громадян, для яких світоглядним орієнтиром будуть традиційні цінності, що стане основою становлення громадянського суспільства в Україні.

Література:

1. Гросул В. Я., Итенберг Г. С., Твардовская В. А., Шаццлло К. Ф., Эймонтова Р. Г. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 440 с.
2. *Интервью* с И. И. Мечниковым // Русское слово. — 1909. — 27 мая.
3. Яновская М. И. Сеченов. — М., 1959. — 377 с.
4. Щетинина Г. И. Университеты в России и Устав 1884 года. — М.: Наука, 1976. — 231 с.
5. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 42. — Оп. 35. — Спр. 109.
6. Російський державний історичний архів. — Ф. 733. — Оп. 194. — Спр. 310.

7. *Протоколы* заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за декабрь 1870 года. — Одесса, 1870.
8. ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 9.
9. ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 7. — Спр. 86.
10. ДАОО. — Ф. 45. — Оп. 12. — Спр. 25.
11. ДАОО. — Ф. 45 — Оп. 12. — Спр. 355.
12. ДАОО. — Ф. 149. — Оп. 1. — Спр. 72.
13. *Институт* рукописів Національної бібліотеки України. — Ф. III. — Спр. 68816.
14. *Леонтович Ф. И.* Что нам делать с еврейским вопросом ? // Наблюдатель. — 1882. — № 5. — С. 191-204; № 6. — С. 46-64.
15. *Леонтович Ф. И.* Голодовки в России до конца прошлого века. — С.Пб., 1892. — 80 с.
16. *Леонтович Ф. И.* Новые воззрения о происхождении обычного права и значении его для “государства” // Юридическая хроника Новороссийского телеграфа. — 1882. — 24 января.

І. А. Стрижова

РОЛЬ ОДЕСЬКОГО ТОВАРИСТВА ІСТОРІЇ ТА СТАРОЖИТНОСТЕЙ У ЗБЕРЕЖЕННІ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В умовах розбудови української державності національно-культурна спадщина та її складова — пам'ятки історії та культури набувають нового якісного змісту. Значно підвищується роль історико-культурної спадщини у вихованні молодого покоління. Український народ має унікальну історико-культурну спадщину, яка посідає гідне місце у світовій скарбниці духовних цінностей. Вона за своєю природою є масовим, популярним феноменом залучення народу до державотворчих процесів. Пам'ятки історії та культури — це пріоритети нашої державності, обличчя нашої нації, а охорона пам'яток — патріотичний обов'язок кожного громадянина. Сьогодні на державному обліку перебуває понад 138 тисяч пам'яток археології, історії, архітектури, монументального мистецтва. Чимало пам'яток мають загальнодержавне значення, деякі з них, зокрема, Києво-Печерська Лавра та Софія Київська за рішенням ЮНЕСКО включені до реєстру всесвітньої культурної спадщини.

В українській історіографії в галузі вивчення становлення і роз-